

ТУРСКИТЕ ВОЕННИ БОЛНИЦИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ (1837–1878)

Екатерина Михайлова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. До този момент турските военни болници в българските земи не са били обект на специално изследване. Близо 60 години се налага схващането, че техният брой не надхвърля седем. Критичният преглед на съществуващите публикации и документи обаче показва, че в периода 1837–1878 г. в българските земи съществуват 16 турски военни болници. Те могат да се разделят в две групи. Първата включва болниците, които разполагат със специално построена за целта сграда. Такива са открити в Шумен, Варна, Силистра, Русе, Видин, София, Битоля и Скопие. Във втората група попадат болниците, които развиват своята дейност в малки стационарни помещения в рамките на съществуващите казарми в градовете Бабадаг, Дебър, Велес, Кула, Белоградчик, Сливен, Ловеч и Пловдив. През 1837 г. в Шумен е построена първата военна болница, която е и първото болнично заведение от модерен тип в българските земи. До Освобождението тя остава и най-голямата болница като сграда, леглова база и персонал, която изпълнява и функции на общовойскова болница за Дунавския вилает. Прави впечатление, че 62 % от военните болници са разположени именно на неговата територия. Бюджетът на тези болници се осигурява от държавната хазна. Те са важни и за развитието на здравеопазването в българските земи. Държавата им възлага и осигуряване на медицински грижи за бедните, както и изобщо за местното население в случай на епидемии. Самото им съществуване предоставя на цивилните жители достъп до квалифицирана медицинска помощ, тъй като военните лекари имат право и на частна практика.

Keywords: Ottoman military hospital, public health, Bulgarian lands, Danube Vilayet

В историята на Европа болницата се свързва главно с християнската религия и ценностите, които тя проповядва, макар отделни автори да отбелязват присъствие на подобна институция и през Античността. Постепенният преход от средновековната към модерната болница започва през епохата на Новото време. Значително се променя предходната недостатъчна заинтересованост на държавата към здравните проблеми. В една от първите ѝ грижи се превръща отговорността за постоянната армия. Ако до момента основно медицинската помощ се осъществява само на бойното поле, държавата постепенно се насочва към осигуряване на необходимото лечение

на ранените, както и към грижа за войниците инвалиди и ветерани. Така се стига до появата на военните болници, които през цялото си съществуване са организирани и финансирани от държавата. Най-общо под „болница“ през разглеждания в публикацията период ще се разбира здравно заведение, разположено в специално построена за целта сграда или пригодено за целта помещение, в което се предлага медицинска помощ и се полагат стационарни и амбулаторни грижи за лечение на болни¹⁾.

Първата военна болница е открита през 1585 г. в контролираните от испанците територии в Нидерландите под командването на Алесандро Фарнези (1545–1592), херцог на Парма, и Пиаченцаи – племенник на Фелипе II (Parker, 2004: 167–169). Към най-старите военни болници в Европа се отнасят и построените в края на XVII в. в Англия – военната болница в Челси и кралската военноморска болница в Гринуич. Появата на постоянни армии води през XVIII в. до създаването на държавни военни болници и в Прусия, Русия и Австрия. Както в посочените европейски страни, така и в Османската империя организирано болнично строителство е предприето от държавата с появата на модерната армия. За разлика обаче от тях в империята на султана, използвайки натрупания вече опит в тази сфера в Европа, строежът на първата турска военна болница поставя началото и на модерната болнична система. Само година след като султан Махмуд II (1808–1839) премахва еничарския корпус и създава постоянната османска армия, през 1827 г. в Истанбул отваря врати първата модерна болница в Малтепе (Agosto & Masters, 2009: 360). Османската армия е и първата институция, която наема чуждестранни експерти и изпраща свои служители за обучение в Западна Европа, между които и военни лекари. Десет години по-късно в Шумен започва да функционира и първата военна болница в българските земи, която действа в специално построена за целта сграда (Недев, 2007: 8). Под термина „български земи“ в настоящето изследване ще се разбира територията, включена в диоцеца на Българската екзархия към 1878 г.

Шуменската общовойскова болница

През XIX в. крепостта Шумен, в която е разквартируван армейски корпус от турската армия, достигащ до 30 000 души, се превръща в град с голямо стратегическо значение за целостта на Османската империя, най-важният елемент в системата от крепости в Североизточна България в т.нар. „четириъгълник“ Русе – Шумен – Силистра – Варна (Сакелариев, 2006: 152). Решението за построяване на военна болница е взето след посещението в града през 1836 г. на султан Махмуд II. За кратко време през 1836–1837 г. в Шумен е построена внушителната сграда на турската военна болница – първата от модерен тип по нашите земи. Тя е изградена като неделима част от комплекса сгради и съоръжения, оформящи опорната военна крепост Шумен. Според твърденията на стари шуменци за избора на място и ръководство на строежа са повикани френски и английски специалисти (Недев, 1957: 53).

До Освобождението Шуменската военна болница остава най-представителното болнично заведение в българските земи, поради което ще бъде обърнато

повече внимание на самата сграда. Тя е добре документирана в някои публикации поради факта, че функционира като държавна болница до 1910 г. След 20-те години на XX в. продължава да се ползва, макар и с друго предназначение, а и днес може да се види полуразрушената ѝ сграда (Недев, 1957: 57). Шуменската болница привлича вниманието още на австрийския пътешественик Ф. Каниц: „Пътникът, идващ по шосето от Джумая в най-голямата крепост в Дунавска България... силно изненадан навлиза в идилична долина... открихме постепенно малки лагери от бели и жълти палатки, разположената нависоко нова болница, старата кавалерийска казарма, дълга линия новопостроени военни съоръжения и накрая едно високо минаре...“ (Каниц, 1995: 74). Макар да са минали повече от 30 години от построяването ѝ, описанието на Каниц показва, че за болничната сграда са полагани постоянни грижи. Още при избора на място за построяване турската власт, вероятно подпомагана и от западноевропейски специалисти, взима под внимание вече утвърдили се изисквания за тази цел. Сградата се издига извън града, на 2–3 км в западна посока от неговия център, построена с югоизточно изложение сред голям естествен парк. Мястото е защитено от ветрове, заобиколено от три места с лозя и овощни градини, близо до водни източници, с възможност за изливане на каналите в близко крайградско дере (Недев, 1957: 53, 56).

За мащабите на 30-те – 70-те години на XIX в. в българските земи, където най-представителните и големи сгради в селищата са храмовете, зданията на турската администрация, училищата и др., размерите на Шуменската болница са огромни. Внушителната каменна сграда е построена във формата на затворен четириъгълник с външни размери – дължина 114,40 м и ширина 68,51 м. Постройката е едноетажна със застроена площ 3450 кв. м и обща кубатура 2250 куб. м, като само под източното крило има мазе. От запазени фотографии само по външната фасада на източното и северното крило могат да се преброят 40 малки по размер прозореца, а по план от 1935 г. в нея има 72 помещения – цифра, близка до първоначалната, тъй като през целия период не е извършвана основна реконструкция на болницата (Недев, 1957: 53). За да може да се добие по-ясна представа за действителната внушителност на болничното здание, може да се сравни с двуетажната сграда на конака в София, построена в периода 1873–1875 г., а след 1879 г. – резиденция на българския княз. В началото южната фасада на конака има 40 прозореца. След сериозното преустройство на двореца, извършено от княз Фердинанд през 1894–1895 г., общата му застроена площ обхваща 5742,30 кв. м и има 80 помещения (Диков, 2010: 42–43).

Прави впечатление изключително професионалното архитектурно решение на отделните помещения, съобразено с болничното им предназначение, както и уреждането на проблемите с водоснабдяването, канализацията и отоплението на сградата. Този факт само потвърждава спомените на местни жители, че построяването на Шуменската болница е дело на чуждестранни специалисти. В нея се влизало по каменни стълби откъм централния вход на

източното крило. Над главния портал е бил поставен надпис, който възхвалявал благородното дело на султан Махмуд II, а над вратата на западното крило – неговият герб. Болницата и вътрешният двор са били достъпни и от четирите си страни, защото порти, макар и по-малки от централния вход, е имало към всяко крило. В източното са били разположени кабинетите на лекарите и канцелариите на администрацията. В южната част на крилото се е намирала кухнята, облицована с големи каменни плочи, с мивка с течаща вода и изградена готварска печка. От коридора край кухнята по каменна стълба се слизало директно в мазето. В другия край на източното крило към вътрешния двор се е намирала банята с размери 3 на 3 метра, с каменен под и стени с канали за топлия въздух, идващ от пещта под пода. В четирите ъгъла на сградата откъм вътрешния двор е имало допълнителни постройките за тоалетните. Те са били канализирани и свързани непосредствено с коридорите на болницата (вж. Схема 1). Болничното здание е било обилно водоснабдено благодарение на два резервоара: единият в самата сграда, а другият – на 8 метра западно от нея (Недев, 1957: 54–55).

Вътрешните помещения на болницата са страдали от недостиг на светлина. Прозорците са били малки, с метални решетки. Във всяко крило е имало стаи както към вътрешния двор, в който е имало големи брястови дървета, така и към външната болнична градина. Помещенията са били големи и мрачни, а коридорите – тесни и полутъмни. Въпреки тези неудобства, благодарение на канализацията и водоснабдяването, както и на помощния и лекарския екип на болницата, в нея са спазвани всички изисквания на болничната хигиена. Показателно в това отношение е впечатлението на щабс-капитан Ф. Гершельман, който посещава болницата през януари 1878 г., малко преди края на Руско-турската война от 1877–1878 г., като парламентарен корпус: „Болничните зали са от различна величина, като се започне от големи със 100 кревата и се свърши с малките, с по няколко легла. Тази болница поражда преди всичко с извънредната си чистота на въздуха... След това бие на очи богатството на болничния инвентар и задължителната чистота при поддържане на болните. Всеки креват е снабден с две възглавници и топло одеяло, подшито с чист тънък чаршаф. Бельото на болните е чисто и от добро качество. Раните на болните са щателно превързани. Въобще в цялата военна болница се забелязва всякакво отсъствие на нечистота и замърсяване, което от само себе си говори за внимателни грижи за болните...“ (Шпатов, 2007: 23). Вероятно думите на руския офицер са предизвикани от силния контраст на картината в турската военна болница и онова, което се е случвало в същия момент в руските полеви болници и лазарети²⁾. Важно е да се отбележи, че посещението е извършено във военновременна обстановка, при която лежащо болните са надхвърляли нормалния капацитет на болницата.

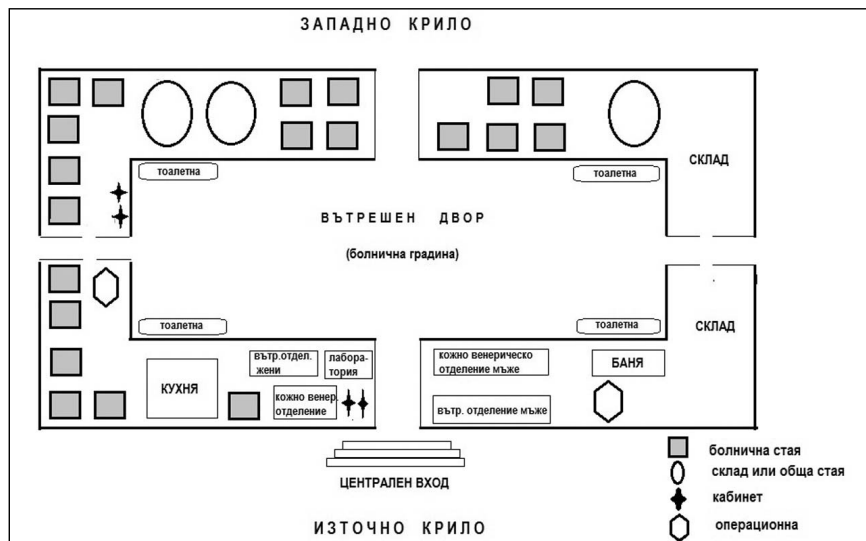


Схема 1. Реставрация на сградата на Шуменската болница към 1910 г.

По въпроса за броя разкрити болнични легла няма точни сведения през разглеждания в публикацията период. След Освобождението в сградата на Шуменската военна болница се помещава българска държавна болница с 40 легла. Според отчета от 1910 г. в източното крило на болницата, което единствено се използва по предназначението си, е имало 69 легла. Те са били разположени в мъжко и женско крило, във всяко от които имало вътрешно и кожно-венерическо отделение. (вж. Схема 1). Някои автори предполагат, че ако в южното и западното крило са били поставяни още 90, то болницата е разполагала най-малко със 150 легла, и то ако северното крило, както в 1910 г., е използвано само за складове (Недев, 1957: 57). Дори и при посочения пример се виждат различия при пресмятане на предполагаемите цифри на разкритите болнични легла. Според плана на болницата източното и западното крило имат близък или равен леглови капацитет, т.е. може да се предположи, че само в тези крила е имало условия за лечение приблизително на 150 болни. По-близка до вероятната цифра на брой разкрити легла в болницата би била около 200, и то отново с уговорката, че северното крило се е ползвало само за складове. Трябва също да се отбележи, че основният леглови фонд на болницата при извънредни случаи – война, избухване на епидемии, е можел да бъде удвоен³⁾. Но дори да се вземат предвид само първоначално споменатите цифри, Шуменската болница си остава и като брой разкрити легла най-голямото болнично заведение в българските земи до Освобождението.

Поради липса на документи не може да бъде изяснен проблемът за издръжката на болницата – начин на финансиране, годишен бюджет, с който е разпола-

гала. Вероятно подобно на всичко друго в турската армия, тя е била на държавно финансиране. Бюджетът сигурно е представлявал сериозна сума, защото, както беше отбелязано, след Освобождението болницата е използвана едва с 1/4 до 1/3 от пълния си капацитет и вероятно причина за това е липсата на достатъчно средства от страна на Княжество България за нейната издръжка.

За отражението на Шуменската болница върху общата картина на здравеопазването в българските земи е важно да се разгледа и нейната дейност. В началото основната цел на военната болница е да обслужва настанените турски войски в крепостта, чиито брой е значителен. Постепенно, с развитие на санитарната политика на държавата в системата на турската военна организация, Шуменската болница се превръща в „общовойска болница“ с ръководни функции в Дунавския вилает (Шпатов, 2007: 23). След съответни заявки от военните части тя предоставя при необходимост специалисти, медикаменти и оборудване на други болници. През 1854 г. главнокомандващият румелийската армия настоява да му се изпратят в София лекари – хирурзи, аптекари и болничен инвентар. По този начин от Шуменската болница е командирован медицински персонал и в други военни части през 1855 г. След съответни искания за медикаменти в периода 1853–1855 г. такива са осигурени на военните части в Русе и Тутракан, а на Силистренската болница са изпратени легла и болнично бельо (Шпатов, 2007: 24). Въпреки че сведенията, с които се разполага, са от периода на Кримската война (1853–1856), може да се предположи, че Шуменската болница е запазила и по-късно ролята си на снабдителен и разпределителен център за всички военни болници в Дунавския вилает. По този начин властта и турското командване много по-лесно са могли да контролират разходите по скъпите медикаменти и оборудване, а така също и отчета за развитието и нуждите на всяка болница.

Поради липса на никакви отчети или ведомости на Шуменската болница твърде фрагментарни са и сведенията за провежданата медицинска дейност, както и за лекарите, работили в нея. Според наличните документи в болницата са работели общопрактикуващи лекари, хирурзи, аптекари и фелдшери. Споменава се за наличието на „операционно“ и „заразно“ отделение. Това дава основание да се предположи, че в Шуменската болница са организирани поне три отделения – за болни с общи заболявания, за хирургическа помощ и за заразни заболявания (Шпатов, 2007: 24). По имената на общопрактикуващите лекари и учебните заведения, в които са получили своите медицински дипломи, може да се предположи, че те имат широки терапевтични възможности, прилагат при лечението разнообразни медикаменти от местен и чужд произход, прилагат и физиотерапевтични процедури (Недев, 1957: 57). Хирурзите са извършвали най-често разрези на абсцеси, кръвопукане, малки ампутации, правели и промивки на рани с билкови отвари и др. (Сакелариев, 2006: 153). Болницата разполага и с добре обзаведена аптека, обслужвана от дипломирани фармацевти от различни народности. Ръководителят на аптеката е наричан „главен аптекар“ (Шпатов, 2007: 23). Това предполага, че самата аптека също е имала персонал от 2–3 служители, които той е управлявал.

Както беше отбелязано, няма данни за броя на персонала в болницата – лекари, аптекари, гледачи на болни, прислуга, готвачи, перачки, работници в складовете и др. Обща представа за лекарския състав дават различни изследвания, в които се споменава, че през първите десетилетия на съществуване на Шуменската болница работят най-често чуждестранни лекари на турска служба – французи, австрийци, немци, италианци, турци и гърци. Поради липсата на по-сериозни изследвания за чужденците лекари в българските земи и сведенията за тях са съвсем оскъдни. За периода от създаването на Шуменската болница до 1878 г. са отбелязани имената на турските лекари Али ефенди, Ибрахим ефенди, Салих ефенди, които работят като хирурзи. Споменават се имената и на лекари гърци: Тодораки Фалер, Антонио Хихини, Скендер бей, д-р Мавриди и др.⁴⁾ Ф. Каниц, съобщава за своя сънародник лекар австриец д-р Буш на длъжност в един от полковете в Шуменския гарнизон (Каниц, 1995: 74).

От средата на 60-те и особено от началото на 70-те години на XIX в., с дипломирането на първите български лекари в Цариградското военномедицинско училище, сред медицинския персонал в болницата се срещат все повече и български имена. В резултат на редица проучвания за дейността на българите медици през Възраждането може да се твърди, че в Шуменската болница са служели българските лекари: Николаки Граматон (1863–1865)⁵⁾; Минчо Цачев (1870–1872); Ангел Пюскилиев (1872–1874) – шуменец; Райко Райнов, Пантелей Минчович (1875–1876), Андрей Рачев (1875–1876) – шуменец; Иван Енчев и др. Първият от споменатите извършвал частни прегледи в града срещу възнаграждение от 20 гроша (Недев, 2007: 9).

Подобно разнообразие от националности присъства и сред работещите аптекари към Шуменската болница. Прави впечатление, че всички те са дипломирани фармацевти, като поляка Станислав Дрекслер, французина Луи Фибри, италианците Джорджи Аргир и Людовико Меланези (1865–1866), унгареца Георги Силаги (1866–1867) и турците Юсуф Ефенди и Ефдол едзаджи⁶⁾.

За да се добие по-пълна представа за броя на персонала на Шуменската болница, то тя може да се сравни с добре документирания персонал в една гражданска болница в българските земи през 60–70-те години на XIX в., която обикновено има капацитет от 40 легла. В една болница за бедни и преселници обикновено има назначени до 4 лекари (в които е включен и управителят); 1 аптекар, 1 гледач, 5 прислужници и 1 готвач, или 10–12 души персонал⁷⁾. Следователно, ако в Шуменската болница е имало три отделения средно с 50–60 легла, за които е имало нужда поне от двама лекари, то лекарският състав е бил около седем души (включително и управителя на болницата). Към тях трябва да се прибавят 6 гледачи, 15 прислужници и 3 готвачи, без да се брои персоналът, който евентуално е обслужвал складовете, или общо 31 души помощен персонал. Когато към посочените цифри прибавим и поне трима служители в болничната аптека, то крайният брой на болничния персонал в Шуменската болница възлиза на около 34 души.

През цялото си съществуване до Освобождението Шуменската болница според своето предназначение е обслужвала главно войниците от турския корпус,

настанен в града. Въпреки това още тържественият надпис, поставен над главната ѝ порта: „...Издига тази постройка, полезна за обществото за изцеление и здравеписание...“ (Шпатов,2007: 22), подсказва, че в нея са се лекували и цивилни болни. Вероятно богатата клиентела на военните лекари при необходимост е постъпвала в болницата. Лекарите са можели да упражняват и частна практика, докато служат, и вероятно сред пациентите им е имало и заможни българи, които предпочитат да плащат на тях, вместо да ходят например до Букурещ за лекарски преглед – втория по-известен медицински център на Балканите след Цариград. Същевременно има сведения за това, че военната болница е достъпна за цивилното население, особено в ситуации, когато районът е застрашен от епидемии. Така например по време на холерната епидемия през 1864 г. болницата обслужва и граждани. През лятото на същата година в нея са настанени за лечение и болни мъже сред черкезите преселници. За това, че болницата, съгласно новата политика на империята, приема на лечение всички поданици на султана, независимо от тяхната вяра и националност, говори фактът, че през 1875 г. в нея се лекува българинът Марко от с. Махмудкьой⁸⁾, наранен при бой (Шпатов,2007: 24).

Посочената информация от историята на Шуменската военна болница от създаването ѝ до 1878 г. потвърждава изводите, че това е първата модерна болница в българските земи, която същевременно е и болницата с най-голям капацитет и с най-голяма, специално построена за целта сграда. За развитието на здравеопазването в българските земи е важен фактът, че при необходимост до нея има, макар и ограничен, достъп и цивилното население, в това число и българите. Друго съществено значение на болницата за осигуряване на здравната помощ на населението е, че военните лекари, докато изпълняват служебните си задължения в нея, имат право да упражняват и частна практика.

Други военни болници в българските земи

След направените констатации за Шуменската болница от особена важност за развитието на общественото здравеопазване е добре да се уточни в кои още градове в българските земи османската власт изгражда и издържа военни болници. В случая от голямо значение е от самото начало да се разграничат болничните заведения, които функционират в самостоятелни сгради или в специално пригледени за целта помещения, предвидени да оказват постоянна медицинска помощ за войската, от лазаретите или т.нар. военнополови болници, които се откриват от турските власти в хода на Сръбско-турската война (1876–1877) и от турските и руските армии по време на Руско-турската война (1877–1878). Последните са предназначени да осигурят санитарната и здравната помощ в действащата турска и руска армия, да се грижат за ранените и болните войници и в хода на военните действия обикновено се откриват в близост до бойните действия, като дейността им е кратковременна – те се закриват или преместват бързо според развитието на войната и не са предназначени за това, да полагат грижи за местното население.

Има също така и места, които са използвани и от двете армии с една и съща цел, като българското училище в Орхание (Ботевград), което последователно функционира като военнополова болница и за турци, и за руси (Гень, 1878: 472–473). Броят на тези болници в края на Руско-турската война (1877–1878) е твърде голям. Така например според отчет на Ф. Ф. Ерисман – един от основоположниците на хигиената в Русия, в качеството си на помощник-председател на Комисията по оздравяване на територията, заета от Дунавската армия през 1878 г., той посещава 32 военновременни болници и към 50 дивизионни и полкови лазарета на руската армия, разположени в българските земи (Георгиевский & Мицов, 1978: 223). Поради целта и условията им на възникване, организация и функциониране, военнополовите болници няма да бъдат предмет на настоящото изследване.

От публикациите по история на медицината, издадени през последните шестдесет години, може да се проследи промяната на информацията за броя на турските военни болници в българските земи. В първата издадена „История на здравеопазването в България“ са посочени две – в Шумен и Варна, които според автора са разполагали общо със сто легла (Давидова, 1956: 29)⁹. През 1980 г. в учебник по история на медицината вече се говори за съществуването на турски военни болници в пет града в българските земи: Шумен, Варна, Русе, Силистра и София. Без да се уточнява в текста видът на болниците, са споменати още градовете Белоградчик, Кула, Видин, Сливен, Добрич и Пловдив (Павлова, 1980)¹⁰. Същата година излиза и най-задълбоченото изследване за развитието на българската медицина през Възраждането, в което са посочени девет военни болници в Шумен, Варна, София, Видин, Кула, Белоградчик, Добрич, Сливен и Пловдив (Стефанов, 1980: 74–75). Според автора, с изключение на първата, всички останали болници са открити през 1869 г. Той отхвърля също така съществуването на военна болница в градовете Русе и Силистра. Постепенно в следващите публикации броят на турските военни болници в българските земи се утвърждава на седем, като от посочените са изключени тези в София и Добрич¹¹. Днес, благодарение на изследвания, които вкарват в научно обръщение нови османотурски документи, може да се твърди, че броят на турските военни болници в българските земи е два пъти по-голям¹² (вж. Приложение). Тази голяма разлика се дължи и на факта, че в публикациите на историците на медицината се разглеждат само териториите, включени в днешните държавни граници на България.

В едно кратко съобщение във в. „Зорница“ в навечерието на Руско-турската война (1877–1878) се отбелязва, че „...4 военни болници се основали в Варна, Шумен, Силистра и Русчук. Варненската можела да обеме 1000 легла, Шуменската – 750, Силистренската – 600, и Русчушката – 488“¹³. Посочените обаче болници са създадени далеч преди това. През 1877 г. вероятно турската власт ги поставя в готовност за бъдещи военни действия, като разширява легловата им база, включвайки към тях допълнителни сгради, палатки, инвентар и специалисти. Изборът на тези крепости обаче не се е ръководел в случая само от тяхното

военностратегическо значение. Турската власт е разчитала на наличната първоначална болнична организация и медицински опит в посочените градове.

Втората болница в българските земи е Варненската военна болница, изградена също по инициатива на султан Махмуд II. На мястото на старата болница от 1828 г., която функционира в няколко помещения от казармените сгради, разрушени по време на Руско-турската война (1828–1829), е построено ново каменно здание. В него след Освобождението се помещава Варненската първостепенна болница (Русев, 1904). Ако се съди по запазена фотография от края на XIX в., дългото едноетажно болнично здание имало вид на казарма. Подобно на източното крило на Шуменската болница, от страната на фасадата се виждат тесни прозорци с метални решетки. Само в дясната ѝ част те са 12, или може да се предположи, че общият им брой е 24. Те гледат към тясна болнична градина с насадени дървета, разположена по протежение на сградата, ограничена от дървената ограда на болницата.



Варненската военна болница

Възстановяването на Варна след Руско-турската война (1828–1829) е осъществено в периода 1832–1839 г., като включвало строеж на укрепления, чешми, болница и др. (Шкорпил, 1909: 53). Затова може да се предположи, че новата военна болница е построена през 1839 г. като елемент от съоръженията в крепостта Йени кале. Подобно на Шуменската военна болница, построена година по-рано, над главния вход на Варненската болница е поставен надпис за възхвала на нейния създател султан Махмуд II: „Благодетелний Махмуд хан, добротата на когото направи благотворителната болница... той задоволи нещастниците... възкресява мъртвите и умъдрява лудите... Този надпис е лекарство на злочестите. Султанът от онуй време направи тази болница“. (Шкорпил, 1909: 53). След Освобождението руските власти поставят върху него дървен кръст, обкован с желязо. През Кримската война болницата заема вече цялата турска казарма, както вероятно се случва и по време на Руско-турската война (1877–1878), което обяснява и факта, че тя е посочена в съобщението във в. „Зорница“ като болницата с най-голям капацитет от 1000 легла.

Силистренската болница възниква през лятото-зимата на 1854 г. по време на Кримската война като военна болница, макар такова определение да не се използва в османотурските документи (Кендерова, 1985: 177). В едно писмо от 21 август 1854 г. до маршал Исмаил паша се поставя въпросът за осигуряване на място в Силистра, където да бъдат настанени болните войници. Като подходяща за целта е посочена казармата на пехотната войска, която се нуждае от незабавен ремонт¹⁴). Посочените препоръки са взети предвид, защото през ноември същата година в едно изложение се отбелязва, че в Силистра вече съществува болница¹⁵). Краткият период, в който се развиват посочените събития, показва, че през 1854 г. специално болнично здание не е построено. Въпреки това капацитетът е голям, за което се съди от разписка от 31 декември 1854 г., подпечатана от подполковник Хюсеин, надзирател на болницата към султанската армия¹⁶). Според нея за нуждите на болницата в Силистра пристигат 11 души лекари, хирурзи и аптекари. От 1855 г. в османотурските документи е наричана „Обща (или Обществена)“, поради което в научните изследвания се появяват различни предположения за типа и броя на болничните заведения в града (Кендерова, 1985: 177). В едното от тях се потвърждава наличието на турска военна болница, като се споменава и откриване на гражданска такава, без да се посочи дали те са действали паралелно (Бичев, 1966: 48). В друго се твърди, че в периода 1855–1876 г. в Силистра функционира гражданска болница, създадена на основата на съществуващата по време на Кримската война турска военна болница (Павлова, 1980: 111). Въведените в научно обращение нови османотурски документи не потвърждават подобен вариант. Те засягат периода на Кримската война и навечерието на Руско-турската война (1877–1878), като в тях продължава да се употребява названието „обща болница“. Те обаче са писани от лица с военни чинове като заместник-майор Мехмед¹⁷) и дивизионен генерал Мехмед селями¹⁸) или са предназначени за турските военни власти. От тях се разбира, че болницата се обслужва от военни лекари и е под ведомството на военните власти. От едно писмо до главния лекар на Силистренската болница става ясно, че помощният болничен персонал също е съставен от военнослужещи¹⁹). В него се поставя въпросът за изплащане на възнагражденията на 22 военнослужещи от дружината, която е на служба към болницата. В подкрепа на твърдението за съществуваща турска военна болница в Силистра е и запазена фотография на нейната сграда²⁰). След Освобождението в нея се помещава народно основно училище „Йосиф I“ и според спомените на училища в него Тодор П. Бадев в сградата още личало разположението на болничните помещения и аптеката (Бичев, 1966: 48). Може да се посочи и още един аргумент в полза на твърдението, че Силистренската болница е военна. Никъде в българския възрожденски печат не се отбелязва съществуването в Силистра на болница, предназначена за населението, преди по инициатива на Мидхад паша през 1865 г. да започне строежът на първите граждански болнични заведения – болниците за бедни и преселници в Плевен и Русе.

Както вече беше отбелязано, в много от научните изследвания Русе и София са изключени като градове, в които е била организирана турска военна болница.

Съществуват обаче източници, които опровергават подобна категоричност. Вече беше споменат османотурски документ от 1855 г., с който за нуждите на болницата в Русе от Шуменската военна болница се искат 22 вида лекарствени средства (Шпатов, 2007: 23). Други изследвания отбелязват съществуването на „морска болница“ или „болница към Русенската крепост“⁽²¹⁾. Това потвърждава факта за съществуването на турска военна болница в града, без да може ясно да се определи нейният профил, както и кои точно родове войски е обслужвала. Според публикуваната информация през 1866 г. в нея се лекуват от морския доктор Еш-реф ефенди моряци и флотски офицери, а самата морска болница се намирала в „околностите на конака“ (Бакърджиева & Йорданов, 2001: 185). Споменатият във в. „Зорница“ леглови капацитет на четирите военни болници през 1877 г. показва, че най-малко пострадали турски войници можела да поеме Русенската военна болница, която вероятно и в мирно време е разполагала с най-малко легла. Приведените факти показват, че в Русе също е съществувало болнично заведение, което обслужвало настанените войници в крепостта и със сигурност функционирало като военна болница в навечерието на Руско-турската война от 1877–1878 г.

Причината да се изключи София от селищата със съществуваща военна болница е обръкващата информация, която дават документи на администрацията на Временното руско управление (1878–1879). В доклади на нейни представители или се твърди, че липсва каквото и да е болнично заведение в града, или се уточнява, че става въпрос за отсъствие на гражданска болница. Към това трябва да се прибави и фактът, че Софийската военна болница започва да функционира в своя сграда след началото на бойните действия в Руско-турската война (1877–1878). Тя се намирала на мястото на днешния Централен военен клуб на бул. „Цар Освободител“. От запазената фотография веднага проличава приликата ѝ с военните болници в Шумен и особено с тази във Варна. Трябва да се отбележи, че на нея е запечатана само една от предвидените общо пет паралелни сгради на новостроящата се болница. Те трябвало да бъдат разположени амфитеатрално в пространството от днешния бул. „Цар Освободител“ до пл. „Александър Невски“ (Льо Ге, 1997: 244–245).



Военната болница в София

Болничната сграда представлявала масивно едноетажно каменно здание. Върху външната ѝ фасада, на която е бил разположен и главният портал на болни-

цата, имало 16 прозореца с метални решетки, по-големи от тези на Варненската болница. Военната болница е била разположена в източния край на града, близо до конака на софийския паша, преустроен след Освобождението в княжески дворец. За разлика от болниците в Шумен и Варна, тя опира непосредствено на пътя, който идвал от Цариград, като не е било предвидено пространство за болнична градина. Вероятно с оглед на ситуацията в северозападните български земи през периода 1876–1877 г. турската власт е бързала да построи и организира повече военни болници. В потвърждение на това говорят и сведенията от доклада на френския консул Леандър Льо Ге от 8 август 1877 г., че по Софийската военна болница още се извършвали довършителни строителни дейности, когато в нея вече били настанени нуждаещи се от медицинска помощ войници (Льо Ге, 1997: 244–245). Проследяването на нейното функциониране от историците на медицината е било затруднено и от кратковременното ѝ съществуване. След Освобождението една от първостепенните цели на Временното руско управление е изграждането на постоянна българска армия. Затова в сградата на Софийската военна болница са настанени юнкерите от откритото на 26 ноември 1878 г. Военно училище.

Освен за Шуменската болница единственото друго описание на военна болница се среща отново у Феликс Каниц. През 1860 г. при посещението си във Видин той разглежда военната болница в града. Без да посочва подробности, Каниц се изказва твърде лаконично: „...И залите на военната болница се оказаха чисти и целесъобразно наредени...“ (Каниц, 1995: 47). Но в устата на един австриец, видял болниците във Виена, а също и състоянието на здравната помощ на Балканите по време на своите пътувания, подобна оценка може да се приеме като твърде висока.

Критичният преглед на съществуващите до този момент научни публикации и изворов материал показва, че разгледаните дотук военни болници са разполагали със собствена сграда. Като отделна група могат да се отделят болниците, които отговарят на даденото вече определение за болнично заведение, но не разполагат със самостоятелно болнично здание. Всички автори от 1959 г. насетне отбелязват в публикациите си съществуването на турски военни болници в Кула, Белоградчик и Сливен. Предполага се, че те функционират от 1869 г. Авторите се позовават на информация от османотурски документи, които обаче не са посочени в бележките им. Тъй като други сведения – описания, спомени, фотографии, съобщения във връзка с някои от практикуващите лекари в българските земи и др., за тях липсват, може да се предположи, че те са представлявали малки стационарни помещения, вероятно в рамките на съществуващите казарми, с по няколко легла за оказване на неотложна медицинска помощ на настанените в крепостта турски войници. Въпреки че техният капацитет е бил крайно ограничен и те не са приемали пациенти от местното население, самото присъствие на военни лекари в посочените селища е давало достъп на жителите им до квалифицирана медицинска помощ.

В разглежданата група военни болници е необходимо да се включат и болниците в Бабадаг и Ловеч. Сведения за първата в научната литература се появяват

след 1990 г. в резултат на публикуването на информация от нови османотурски документи (Кендерова, 1985: 117). Център на каза от Тучланския санджак, разположен в близост до едноименното езеро, Бабадаг е един от големите градове в Северна Добруджа. Първите сведения за съществуване на военна болница в него са от 1846 г., когато тук са настанени Първи и Втори кавалерийски полк от Румелийската армия на султана²²⁾. Данните за болницата се подновяват по време на Кримската война. Близостта на града до Черно море го превръща в мишена за руския флот, който го бомбардира през 1854 г. Според документите по това време във военната болница са настанени повече от 300 души, като се споменава, че нуждаещите се от медицински грижи са значително повече²³⁾. Фактът, че наличната информация е от години, между които лежи почти десетилетие, потвърждава предположението, че в рамките на турската крепост е съществувало болнично заведение. Не може да се предположи какъв точно е бил неговият капацитет, защото данните за стотиците настанени болни съвпадат с драматичните за жителите на града събития от Кримската война.

За разлика от турската военна болница в Бабадаг, тази в Ловеч се урежда и започва да функционира през 1876 г. в разгара на Сръбско-турската война (1876–1877). Възможно е нейното създаване, подобно на Софийската военна болница, да се ускорява от турските власти след началото на военните действия на Османската империя срещу Сръбското княжество, както и поради очаквания военен конфликт с Русия. Вероятно в рамките на казармите в Ловеч са били устроени поне две или три помещения за оказване на бърза медицинска помощ. За това говори фактът, че за нуждите на болницата специално е назначен управител. В случая става дума за българския лекар д-р Андрей Рачев, който до този момент е бил лекар във военната болница в Шумен (Аврамова и др., 1988: 571–572). Вероятно година по-късно, когато започва да функционира военната болница в София, такава е открита и в Пловдив. В нея през лятото на 1877 г. се оказва медицинска помощ на ранените турски войници в боевете при Шипка (Запрянов, 2008: 30).

Извън Дунавския вилает други военни болници в българските земи са построени от турските власти в Битолския (монастир) вилает. Като модерно болнично заведение през 1849 г. в административния център на вилаета се изгражда т.нар. „Голяма военна болница“ (Ристовски, 2009: 188). От писмо на Битолския митрополит Евстатий до братя Димитър и Йоаким Робев от 8 март 1873 г. става ясно, че в нея е разпределен като военен лекар д-р Желяз Драганов от Тулча²⁴⁾. В Битоля той остава около година и половина, след което през 1874 г. е прехвърлен в Сана, Йемен. За българските лекари на турска военна служба това било равносилно на заточение. Други военни болници са открити в градовете Скопие (1844 г.), Дебър (1847 г.) и Велес (1860 г.). От наличната в обращение научна информация и от документалните източници не може да се прецени дали тези болници са разполагали със собствени болнични сгради. Като се имат предвид разстоянията между тях и фактът, че в съседните им вилаети Шкодра и Босна функционирали само по една

турска военна болница в административните им центрове – съответно Шкодра и Сараево, издръжката на отделни сгради със съответния персонал не е била финансово рентабилна за Османската империя. Затова може да се предположи, че в собствени болнични сгради функционирали военните болници в Битоля и Скопие, докато в Дебър и Велес те се помещавали в стационарни помещения в рамките на турските казарми.

От изнесената информация проличава ясна тенденция в географското разположение на турските военни болници (вж. Приложение). Цялостна система на болнично обслужване е създадена от военните болници в Дунавския вилает, в който са разположени 62% от тях. Системност се наблюдава и при откриването на военни болници в Битолския вилает – 25% от общия брой, като се има предвид, че неговият териториален обхват е по-малък от този на Дунавския вилает. Значително намалява броят на откритите турски военни болници в онези територии, които не са гранични за Османската империя. Така например в българските земи, включени в Одринския вилает – най-големия по територия в сравнение с Дунавския и Битолския, са открити само две турски военни болници, около 13% от общия им брой.

Необходимо е да се посочи, че в българския периодичен печат през разглеждания период се срещат съобщения за военни болници и в други български градове като Търново и Ниш. През 1868 г. в „Дунав“ информира, че ранените войници, които са преследвали четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, са лекувани в „Търновската военна болница... от бинбашията Анастас ефенди, доктора на втория табур²⁵⁾ от четвъртия алай на втората царска ордия.“²⁶⁾ Няма друг източник, който да споменава военна болница в Търново. Прави впечатление, че авторите на съобщенията боравят твърде свободно с това понятие. Още по-категорично може да се отхвърли твърдението за военна болница в Ниш. В своите спомени д-р Христо Стамболски, който работи във военнополовата болница в града през 1876 г., изрично отбелязва, че преди тяхното идване ранените са разпределени по частни къщи, в които са посещавани от служители на санитарната част, ръководена в този момент от друг български лекар – д-р Минчо Ц. Цачев (Стамболски, 1927: 471). Вероятно информацията в печата отбелязва случаи, при които в споменатите селища войници са получавали специализирана медицинска помощ от военните лекари, каквито имало разпределени към турските полкове.

Липсата на конкретна информация за всички посочени болници относно тяхната дейност, брой пациенти, бюджет, хранене и др. затруднява пълнотата на тяхната характеристика. Споменаването на добри хигиенни условия в две от военните болници – Шумен и Видин, и то по различно време, е достатъчно, за да се приеме, че действително военните лекари полагат сериозни усилия за спазване на определени общи хигиенни изисквания в дейността на болничните заведения, в които работят. От оскъдните сведения за поръчките, които правят отделни болници, може да се предположи, че във всички военни болници са осигурени отделни легла за всеки болен, чаршафи, болнично облекло за пациентите, сапун, както и необходимите

лекарства за лечение. Няма запазени документи, които да дават информация за хранителния режим на болните. Основната функция на турските военни болници в българските земи е оказване на квалифицирана медицинска помощ главно за състава на турската армия. Същевременно държавата им възлага и определени ангажменти за осигуряване на медицинска помощ и на цивилното население. Съгласно решение, взето от Министерството на финансите и изпратената по този повод преписка до властите в Дунавския вилает, болните сред бедните и преселниците, които са от селища, където няма открита гражданска болница за бедни, трябва да бъдат приемани във военните болници. Отбелязано е също така, че разходите по лечението и изхранването им се поемат от държавната хазна²⁷⁾. Нито една от посочените болници не е ангажирана с осигуряване на практическо, клинично и анатомично медицинско обучение за военни хирурзи и цивилни студенти, каквато функция изпълнява например военната болница Хайдар паша в Истанбул.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Турски военни болници в българските земи 1837–1878

Година	Град	Болнично заведение
1837	Шумен	Функционира в собствена болнична сграда
1839	Варна	Функционира в собствена болнична сграда
1844	Скопие	Функционира в собствена болнична сграда
1846	Бабадаг	Функционира в пригодени за целта стационарни помещения
1847	Дебър	Функционира в пригодени за целта стационарни помещения
1849	Битоля	Функционира в собствена болнична сграда
1854	Силистра	Функционира в собствена болнична сграда
1855	Русе	Функционира в собствена болнична сграда
1860	Видин	Функционира в собствена болнична сграда
1860	Велес	Функционира в пригодени за целта стационарни помещения
1869	Кула	Функционира в пригодени за целта стационарни помещения
1869	Белоградчик	Функционира в пригодени за целта стационарни помещения
1869	Сливен	Функционира в пригодени за целта стационарни помещения
1876	Ловеч	Функционира в пригодени за целта стационарни помещения
1877	София	Функционира в собствена болнична сграда
1877	Пловдив	Функционира в пригодени за целта стационарни помещения

БЕЛЕЖКИ

1. Смисълът на понятието е събирателно от прочетеното в наличната научна литература. Повечето български автори говорят конкретно за болниците и болничното лечение, като избягват определение на понятието или употребяват такова с много по-общ смисъл – „лечебница“. Вж. Вучков, Й. (2003). *Медицина*

- и религия. Стара Загора. Други автори само отбелязват, че разглежданото понятие се различава от съвременния смисъл, който се влага в него. Вж. Стефанов, В. (1980). *Българската медицина през Възраждането*. София. Единственият, който се ангажира с определение на разглежданото понятие е Мирослав Попов, като влага в него повече медицинска терминология: „стационарно заведение, в което се приемат на лечение хора с вродени или придобити разстройства на здравето“. Вж. Попов, Мир. (1956). Някои данни относно съществуването на болници в България през средните векове и през турското робство. *Здравно дело*, 9, 4, 42–50.
2. В научната литература отдавна е констатирано, че по-големият процент от жертвите на руската армия в Руско-турската война (1877–1878) не са убитите в бойните действия, а починалите вследствие на лошите хигиенни условия за ранените и заболелите от инфекциозни болести. Повече по въпроса Вж: Давидова, В. (1956) *История на здравеопазването в България*. София.; Георгиевский, А. & Мицов, З. (1978). *Медицинската общественост и военната медицина в Освободителната война на Балканите през 1877–1878*. София.
 3. В изследванията се срещат данни, че в „каушите“ – големите общи болнични стаи в болницата, могли да се поберат по четири реда легла, което на практика означава удвояване на легловия капацитет – вж. Шпатов, Кр. (2007). История на Шуменската болница (с. 22–23). *История на Шуменската болница. Ранни сведения, документи и спомени*. Шумен: ИК Славчо Николов и сие.
 4. Сведения за лекарите, работили в Шуменската болница, дават цитираните изследвания на Недев, Н. & Шпатов, Кр. (2007). В: *История на Шуменската болница. Ранни сведения, документи и спомени* (с. 7–24). Шумен. В тях се наблюдават някои разминавания при изписване на имената на лекарите, определяне на народността им, както и времето им на пребиваване в Шумен. Подобни неточности съществуват и в цит. статия на Ив. Сакелариев.
 5. Николаки бей, Граматон (Николо Граматиков) – единствената информация за този български лекар се съдържа в цит. публикации на Н. Недев и Кр. Шпатов.
 6. Относно сведенията за аптекарите, работили в Шуменската болница, виж посочените изследвания на Н. Недев и Кр. Шпатов.
 7. Длъжностите на различните служители са определени въз основа на персонала, вписан в дневните журнали на гражданските болници, които се откриват в българските земи след 1865 г. Т.нар. „Болници за бедни и преселници“ са и първите граждански болници в Османската империя – важна стъпка в развитието на общественото здравеопазване в империята. За превода на документите от османотурски Вж: Кендерова, Ст. (1985). *Османотурски документи за историята на медицината и здравеопазването в Добруджа през XIX в.* I. Документи за историята на болници, организирани на територията на Добруджа през XIX в. – В: *Добруджа, Кн. 2, 176–199*. Варна; Кендерова, Ст. (2005). Болниците за бедни и преселници в Дунавския вилает. *Известия Регионален исторически музей Русе*. 9, 176–191; Kenderova, S. (2007). L'hôpital pour pauvres et émigrés a Toultscha (pp. 533–556). *Enjeux politiques, économiques et militaires en Mer Noire (XIV–XXI siècles)*. Braila.

8. Село в близост до град Кешан, между Мраморно и Егейско море, в Одринския вилает.
9. Авторката е известна повече в средите на историците на медицината като проф. Вера Павлова – дъщеря на акад. Тодор Павлов, която е създател и дългогодишен председател на Българското дружество по история на медицината.
10. Въпреки че авторите се аргументират в текста, че информацията е върху сведения от чужди пътешественици и турски документи, в дадената литература липсват такива.
11. За броя на турските военни болници още Вж.: Панев, Ас. & Попов, Мир. (1959). Развитие на болничното дело в България – от тракийския Асклепион до обединената градска болница. *Научни трудове на ВМИ – София*. 38(5), 19–25; Апостолов, М. (1977). *История на медицината – кратък курс*, София: Медицина и физкултура.; Апостолов, М. (1994). *История на медицината и социалното дело*. София: ВМИ; Миланези, Б. & Миланези, М. (1985). История на аптечното дело преди Освобождението на България (1878) (сс. 165–168). *Втори национален конгрес по история на медицината, Велико Търново*. София: Научно дружество по история на медицината; Петкова, М. (2001). Развитие на клиничната медицина в България. *Измерения на българската медицина*. София: Тангра ТанНакРа ИК; Борисов, В. и др. (2011). *Управление на болнични ресурси. Нов болничен мениджмънт*. София: Ска принт 04. В повечето от изброените публикации прави впечатление, че в текста понякога се споменават повече градове, но винаги окончателният извод е за съществуване на седем турски военни болници в българските земи.
12. Изключително голямо значение за изследване на развитието на болничното дело в българските земи имат публикациите на проф. Стоянка Кендерова, по специалност османист, която обработва значителен брой от наличните в Ориенталския отдел на НБКМ „Св. св. Кирил и Методий“ османотурски документи, касаещи здравеопазването. Съдържанието на конкретни документи на османотурски език в настоящата публикация са на основата на представените преводи от проф. Кендерова.
13. Зорница. Цариград, II, № 3, 20 януари 1878, с.12.
14. НБКМ–БИА, ф.121 А, а.е. 672.
15. НБКМ–БИА, ф. 119, а.е. 546.
16. НБКМ–БИА, ф. 121 А, а.е. 670.
17. НБКМ–БИА, ф. 119, а.е. 861 – Разписка от 20 януари 1877 г.
18. НБКМ–БИА, ф. 119, а.е. 863 – Изложение от 21 април 1877 г.
19. НБКМ–БИА, ф. 119, а.е. 864, л. 2. – Писмо от 13 април 1877 г.
20. Фотографията е публикувана през 2006 г. под № 50 в албума „Споменъ от Силистра“ със следния текст от издателя Петко Герасимов: „Турска военна болница, до 1913 г. е училище „Йосиф I“, от 1940 е Столарско училище“.
21. По въпроса Вж.: Бакърджиева, Т. & Йорданов, С. (2001). *Русе. Пространство и история (кр. на XIV– 70-те г. на XIX в.) градоустройство, инфраструктура*,

- обекти. Русе. В бележките към статията си за болниците за бедни и преселници в Дунавския вилает Ст. Кендерова дава информация, публикувана от турския историк И. Ерен. Според него Русенската военна болница е създадена през 1865 г. Същият споменава и Морска болница в Русе, както и болница към Русенската крепост – Eren, I. (1992). *Bulgaristan ve Romanya'daki Türk Sağlık Kuruluşları. Birinci Türk Tıp Tarihi Kongresi* (pp. 73-86). Ankara.
22. НБКМ–БИА, ф. 170 А, а.е. 22, 33, 35, 34.
23. НБКМ–БИА, ф. 170, а.е. 755; ф. 170 А, а.е. 423.
24. НБКМ–БИА, ф. 27, а.е. 915, л.27.
25. Основна структурна единица в турската армия – батальон, който в мирно време се състои от 100 до 250 души, а по време на война може да достигне до 650 войници.
26. Дунав, IV, № 295, 21 юли 1868, с. 589.
27. НБКМ–БИА, ф.170, а.е.776. Приложение от Тевфик – счетоводител и пълномощник на окръжния управител на Тулча, до околийското управление в Бабадаг.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамова, В. и др. (1988). *Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия*. София: Д-р Петър Берон.
- Бакърджиева, Т. & Йорданов, С. (2001). *Русе. Пространство и история (кр. на XIV – 70-те г. на XIX в.) градоустройство, инфраструктура, обекти*. Русе: Авангардпринт.
- Бичев, Д. (1966). Здравното дело в Силистренски окръг в годините преди Освобождението и след него до 1912 г. (с.с. 48–65). *Страници от историята на медицината у нас*. София: Медицина и физкултура.
- Георгиевский, А. & Мицов, З. (1978). *Медицинската общественост и военната медицина в Освободителната война на Балканите през 1877–1878*. София.
- Давидова, В. (1956). *История на здравеопазването в България*. София: Наука и изкуство.
- Диков, Д. (2010). *Градоустройство, бит, растителност и градини в София (Факти, бележки и коментarii по източници от XVII–XX век)*. Бургас: Информапринт.
- Запрянов, Н. (2009). *История на медицината в Пловдив: от древността до 1944 г.* Пловдив: ИМН.
- Каниц, Ф. (1995). *Дунавска България и Балканът. Историческо-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860 до 1879 г.* Паскалева, В. (превод), Т.1–3. София: Борина. (Оригинално произведение, публикувано 1882).
- Кендерова, Ст. (1985). Османотурски документи за историята на медицината и здравеопазването в Добруджа през XIX в. I. Документи за

- историята на болници, организирани на територията на Добруджа през XIX (ср. 176–199). *Добруджа*, Т.2. Варна.
- Кендерова, Ст. (2005). Болниците за бедни и преселници в Дунавския вилает. *Известия Регионален исторически музей Русе*, 9, 176–191.
- Льо Ге, Леандър. (1997). *Дипломатически доклади от София – 1875–1877 г.* София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Недев, Б. (1957). Първата болнична сграда у нас. *Здравно дело*, 10, 4, 53–58.
- Недев, Н. (2007). Страници от историята на медицината в Шумен и Шуменския край (ср. 7–10). *История на Шуменската болница. Ранни сведения, документи и спомени*. Шумен: ИК Славчо Николов и сие.
- Павлова, В. (ред.). (1980). *История на медицината*. София: Медицина и физкултура.
- Панев, Ас. & Попов, Мир. (1959). Развитие на болничното дело в България – от тракийския Асклепион до обединената градска болница. *Научни трудове на ВМИ – София*, 38, 5.
- Русев, М. (ред.). (1904). *Юбилейна книга. Исторически преглед на медицинската част и медицинската книжнина в България (15.VIII.1878 – 15.VIII.1903)*. София: Придворна печатница.
- Сакелариев, Ив. (2006). История на турската военна болница в Шумен през XIX–XX в. *Асклепий*, 19, 152–154.
- Стамболски, Хр. (1927). *Автобиография дневници и спомени на д-р Христо Танев Стамболски от Казанлък. Т.2 (1868–1877)*. София: Държавна печатница.
- Стефанов, В. (1980). *Българската медицина през Възраждането*. София: Медицина и физкултура.
- Шкорпил, Х.К. (1909). Турските укрепления във Варна. *Известия на Варненското археологическо дружество*, 2, 33–54.
- Шпатов, Кр. (2007). История на Шуменската болница (ср. 19–30). *История на Шуменската болница. Ранни сведения, документи и спомени*. Шумен: ИК Славчо Николов и сие.
- Гень, А. (1878). Этапный лазарет государыни цесаревы в турецкую кампанию 1877–1878. *Вестник Европы*, 72, 4, 297–320.
- Ристовски, Б. (гл. ред.). (2009). *Македонска енциклопедија*. Т.1, А–Л. Скопје: Makedonska akademija na naukite i umetnostite.
- Ágoston, G. & Masters, B. (2009). *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. New York: Facts On File, Inc.
- Kenderova, S. (2007). L'hôpital pour pauvres et émigrants à Toulcha (pp. 533–556). *Enjeux politiques, économiques et militaires en Mer Noire (XIV–XXI siècles)*. Braïla.
- Parker, G. (2004). *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659. (The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars)*. Cambridge: Cambridge University Press.

THE OTTOMAN MILITARY HOSPITALS IN THE BULGARIAN LANDS (1837-1878)

Abstract. Similarly to the major European states, such as England, France, Prussia, the Habsburg Monarchy and Russia, the Ottoman Empire began developing its system of military hospitals together with the establishment of a permanent, standing force, during the reign of Mahmud II (1808–1839). The Ottomans benefited from Western experience and the establishment of the first military hospital in Istanbul in 1828 marked the beginning of the modern healthcare in the Ottoman Empire.

Until now the Ottoman military hospitals in the Bulgarian lands (the territories, which were covered by the diocese of the Bulgarian Exarchate in 1878) have not been a subject of a special historical study. For over sixty years there has been a concept that their number is up to seven. However, as a result of a profound research on the existing studies and documents, it became clear that in the period 1837–1878 there were sixteen Ottoman military hospitals in the Bulgarian lands. All of them fit into the definition of „hospital“ (used in this paper) – a medical facility, stationed in a building, designed specially for the purpose or a set of premises, rearranged to meet the needs of medical services. Each hospital was meant to provide medical assistance, as well as stationary or ambulatory care for the treatment of the ill.

The Ottoman military hospitals can be divided in two separate groups, with regard to their capacity, organization and way of functioning. The first category includes hospitals which were situated in a building that was specially constructed for that purpose. Such military hospitals were those in Shumen, Varna, Silistra, Ruse, Vidin, Sofia, Bitola and Skopje. The second group includes hospitals which were situated in small stationary premises that were a part of already existing barracks in the cities of Babadag, Debar, Veles, Kula, Belogradchik, Sliven, Lovech and Plovdiv. In 1837 the first Ottoman military hospital was built in Shumen and that was also the first modern hospital in the Bulgarian lands. Until the Liberation of Bulgaria, this building remained the biggest existing hospital in these lands in matter of size, number of beds and personnel. It also served as a main military hospital for the entire Danube Vilayet. Moreover, 62% of the Ottoman military hospitals were situated on the territory of the same Vilayet. The budget of those hospitals was covered by the state treasury.

The Ottoman military hospitals had a crucial role for the development of the health care in the Bulgarian lands. Their services exceeded the sole military functions and the State assigned them also the health care for the poor and for the entire local population in times of epidemics. Their existence gave the local population access to skilled medical help as the doctors who worked there also had a practice of their own.

Ekaterina Mihaylova

✉ Sofia University „St. Kliment Ohridski“
15, Tsar Osvooboditel Blvd.
1504, Sofia, Bulgaria
E-mail: k_mihaylova@abv.bg